

Erdemlerin Erdemi: Adâlet

MÜFİT SELİM SARUHAN

Ankara Üniversitesi

ÖZ

Bu makalede, İslam Ahlâk felsefesinde epistemolojik olarak erdemlerin ortaya çıkışını belirleyen ölçü, denge, uyum, hak ve doğal olanı niteleyen adâlet erdemi üzerinde durulacaktır. İslam düşüncesinin en merkezi kavramlarından biri olan adâlet, İslam düşüncesinde itikad, ahlâk ve siyasetin yanısıra İslami ilimlerin kendi sistematikleri içinde kurucu ilke olma özelliği de göstermiştir. Şüphesiz bu hayati ilke olmanın en temel sebeplerinden biri Kur'an'ın müminlere adâleti ontolojik bir sorumluluk olarak yüklemesidir. Adâlet, her şeye hakkını vermektir. İslam düşüncesinde, tevhid inancın, mantık düşüncesinin, sağlık bedeninin, ahlâk ise davranışlarımızın adâletidir.

Anahtar Kelimeler: İslam Düşüncesi, Adâlet, Erdem, İslam Ahlâkı, İslam Siyaset Felsefesi

Virtue of Virtues: Justice

ABSTRACT

In this article it will be considered the justice virtue which determines arising of virtues epistemologically in Islamic moral philosophy and qualifies balanced, congruent, moderate, truthful and natural one. Justice, one of the most central concept of Islamic thought, shows feature of being constitutional principle in own systems of Islamic sciences and also in faith, morality and politics of islamic thought. It is undoubted that, Kur'an's rule which ontological responsibility to be just, to believers is one main reasons of being a vital principle. Justice is to give right to everything. In Islamic thought Tawhid is justice of faith, logic is justice of thought, health is justice of body and morality is justice of behavior.

Keywords: Islamic Thought, Justice, Virtue, Islamic Ethics, Islamic Politics

Adil insan, adâletli toplum, adil davranma, adilâne hükmetmek, adâletten ayrılmamak, sosyal adâlet, en çok başvurduğumuz ifadelerdir. Adâlet kavramı, İslâm düşüncesinin siyaset, ahlâk, fıkıh, kelâm, hadis sahalarında kendine mahsus özelliği ile yer almıştır. Adâlet algısı, İslam düşünce ekollerinin doğuşuna ve şekillenmesine etken olmuştur. Adâlet özelde bireyi, genelde ise tüm evreni kapsayan bir niteliği haizdir. Bu kavramın fiziki âlemdeki çağrışımlarınınve fenomenlerinin ötesinde metafizik kaynakları vardır. Adâlet kavramının çok yönlü kavram dünyasına rağmen sosyal hayatımızda bu kavramın ilk çağrışımı, iş ve işçi hakları, kazanma, paylaşımabölüşüm ve tüketme etiği çerçevesinde bir sosyal ve ekonomik içeriktir. Adâlet; yönetimde, yargıda, şahitlikte, ticarete ve nihayetinde beşeri ve toplumsal ilişkilerin hak, hukuk insaf ve doğal mecrasında olması gerektiği gibi gerçekleşmesinin ifadesidir.

Adâlet kavramı ne kadar farklı disiplinde kullanılırsa kullanılsın, köklerinde hepsiyle ortak olan husus, onun *davranış ve hükümde doğru olmayı, hakka göre hüküm vermek, eşit, âdil olmak, düzen ve düzende olmak, denge ve dengede bulunmak, doğru yolu izlemek, dürüstlük, herşeyi doğal olan alanında bırakmak* anlamlarını içermesidir. Adâlet, en geniş anlamıyla, hak sahibine hakkını tam olarak vermektir. Ferdî ve sosyal yapıda dirlik ve düzeni, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan bir erdemdir. Yetki sahibinin elinden geldiğince adâlet ile davranmasının ve hak sahibine hakkını tam olarak vermesinin kötülükleri önleyeceği, huzurlu ve güvenli bir ortamın oluşmasına katkıda bulunacağı apaçık ortadadır.

Kur'an-ı Kerim ve hadislerde adâlet kelimesi, genellikle düzen, denge, denklik, eşitlik, ölçülülük gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvaya yönelme ve hak yememe gibi anlamlarda kullanılmıştır (Çağrı, 1988: I, 341-343; İbn Manzur, *Lisânu'l Arab*, X-III, 457-458; Feyruzabadî, I, 431; el-Cürcanî, *Kitabü't Tarifat* 153).

Kur'an da adâlet kavramını niteleyen birçok kavram vardır. Bunların başında “el adl”, “el kıst” ve “el Hak” kavramları gelir. Kur'an-ı Kerim'e göre “adâlet” erdeminin ölçüsü veya dayanağı hakkaniyettir. Hidayete hak sayesinde ulaşılacağı gibi adâlet de hakka uymakla sağlanır (A'raf, 7/159-181).

Adl, Allah'ın isimlerinden biri olarak kullanıldığında “çok âdil, asla zulmetmeyen, hakkaniyetle hükmeden, haktan başkasını söylemeyen ve yapmayan” anlamına gelir (Topaloğlu, 1988:387).

Allah'ın adâletinin hem dünyada hemde ahirette tecellileri vardır. O, din gününün yani Yüce yargı ve adâlet gününün malikidir (Fatıha,3). “Ve Rableri

onların dualarını şöyle cevaplar: “İster erkek, ister kadın olsun, (Benim yolumda) çaba gösterenlerden hiç kimsenin çabasını boşa çıkarmayacağım”(Ali İmran 3/185). “Kim zerre kadar iyilik yaparsa onun mükâfâtını görecektir, kim de zerre kadar kötülük yaparsa onun cezâsını görecektir” (Zilzal, 99/7-8).

Kur’an ve adâlet konusunda çeşitli başlıklar açılıp geliştirilebilir. Bu makalenin temel hedefi, İslam ahlâkı açısından adâleti ele almak olduğundan okuyucuları diğer perspektiflere yönlendirmek için konumuz dışındaki açılımlara sadece işaret ederek kısaca değineceğiz.

KUR’AN PERSPEKTİFİNDEN KOZMİK ADÂLET: ÖLÇÜ: MATEMATİKSEL TASARIM

Allah, evrende yarattığı her varlığı belirli bir ölçü içinde, özenle yaratmıştır. Bu nedenle Allah’ın yarattığı varlıklarda güzellik, uyum ve denge vardır. Bu güzellik uyum ve denge adâletin kendisidir. Adâlet kelimesinin kökeniyle ilişkili olan itidal, mutedil ve muadil kelimeleri bu anlamları havidir. İnsanın ayakta durmasını sağlayan iskelet yapısını niteleyen “adale” denge uyum ve düzenle ilişkilidir.

“Rabbinin sözü, doğruluk bakımından da, adâlet bakımından da tastamamdır. O’nun sözlerini değiştirebilecek yoktur. O, işitendir, bilendir“ (En’am, 6/115).

“... Her şeyi yaratan ve bir ölçüye göre düzenleyen Allah’tır”(Furkan, 25/2).

“...Onun katında her şey bir ölçü ileler” (Rad, 13/8).

“ Biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık” (Kamer, 54/49).

“Güneşi ışıklı, ayı da parlak kılan, yılların sayısını ve hesabını bilmeniz için aya evreler koyan Allah’tır. Allah, bunları boş yere yaratmamıştır. O, ayetlerini düşünen bir toplum için ayrıntılı olarak açıklıyor” (Yunus, 10/5).

İNANCIN HAKKI VE ADÂLETİ OLARAK TEVHİD

Adâlet, herşeye hakkını vermek ve her şeyi yerli yerine, doğal alanına koymak olunca söz konusu bu uyum, denge ve hak bilirliliğin itikad boyutunda somutlaşmış ifadesi Tevhiddir. İnanç ve metafiziksel yöneliş, tevhidle dengelenmezse insan, şirke bulaşır. Şirk, adâletin karşıtı olan zülümle eşdeğerdir. Vahyin en temel ve birincil vurgusu olan Tevhid, insan zihninin

ve davranışlarının hakka, dengeye, ölçüye teslim olmasının bir ifadesidir. Bu yönüyle tevhid, kişiyi çelişkilerinden, çıkmazlardan korur. Tevhid, insanı, nefsanî aşırılıklarından arındırarak onu onurlu bir insan haline getirir. Nihai manada tevhid; “kesret içinde vahdeti arama, halk içinde Hakk ile beraber olma” azmidir (Deniz, 2013:75, 99).

“De ki: Rabbim bana adâleti, insafı emretti. Her mescitte yüzünüzü O’na doğrultun ve dini yalnız kendisine has kılarak O’na yalvarın” (Araf,7/29).

İNSANIN ÖZGÜRLÜK ALANI OLARAK ADÂLET

“Kendi ellerinizle işlediğinizin (günahların) karşılığıdır bu; yoksa Allah asla kullarına haksızlık yapmaz!” (Enfal, 8/51).

Bu ayette, Allah kullarına zulmetmeyeceğini, haksızlık etmeyeceğini ifade etmektedir. Zulüm adâletin karşıtıdır. İnsanlar, bu ayet ışığında ifade edebiliriz ki, karşılaştıkları sorunlar için yaratıcının adâletini sorgulayamazlar. Adâlet ilkesi, İslam kelimasında insanın iradesinin, istemesinin ve bir gücünün kabul edildiği ve insanın fiillerinin kendisine gerçek anlamda atfedildiği bir prensiptir. Böyle olunca, insan davranışlarının tümünden sorumlu olmaktadır. Bu ilke, adâleti böylece Allah’a atfederken, zulmü de O’ndan uzaklaştırmaktadır. Yüce Allah âdildir, insanlar kendi hür iradeleri ile, iyilik ve kötülük yaparlar. Kendi iradeleri söz konusu olmasaydı insanın davranışları yüzünden ceza görmesi insana yapılan bir zulüm olmuş olurdu. İnsana hürriyet alanı tanımadan onları icbar etmesi, Allah’ın adâletine yakışmaz (El Hayyat, 1957, 93; Kadi Abdülcebbar, 1965, 144-298; Şehristanî, *el Milel ve’n Nihal*, I, 43-46).

İSLAM DİNİNDE FITRAT VE ADÂLET ÖZDEŞLİĞİ

Allah, insanı en güzel şekilde yaratmıştır. Bu güzel ve doğal hale İslam düşüncesinde verilen isim fitrattır. Fıtrat, doğallığı, sadeliği, özgünlüğü, temizliği, günahsızlığı ifade eden bir kavramdır. İnsanın kendi seçimi ile fitrattan uzaklaşması şirke, kibre ve ahlâki hastalıklara bulaşması bir zulüm yani adâletten sapma durumudur. İnsan fıtratında adâlet vardır. Adâlette fitrattandır. İnsan itidal (adl) içinde yaşadığı sürece mutlu olur.

“Ey mü’minler! Deyiniz ki, bizim boyamız) Allah’ın boyasıdır. Allah’ın boyasından boyası daha güzel olan kim vardır? Ve bizler ancak ona ibadet edenleriz” (Bakara, 138).

“Böylece sen, batıl olan her şeyden uzaklaşarak yüzünü kararlı bir şekilde (hak olan) dine çevir ve Allah’ın insan bünyesine nakşettiği fitrata uygun davran: (ki,) Allah’ın yarattığında bir bozulma ve çürümeye meydan verilmesin: bu, sahih (bir) din(in gayesi)dir; ama çoğu insanlar onu bilmezler” (Rum, 30).

SOSYAL HAYATIN DÜZENİ OLARAK ADÂLET

“Ey iman edenler, kendiniz, anne-babanız ve yakınlarınız aleyhine bile olsa, Allah için şahidler olarak adâleti ayakta tutun. (Onlar) ister zengin olsun, ister fakir olsun; çünkü Allah onlara daha yakındır. Öyleyse Adâletten dönüp heva (tutkuları) nıza uymayın. Eğer dilinizi eğip büker (sözü geveler) ya da yüz çevirirseniz, şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan haberi olmandır” (Nisa, 135).

Yukarda alıntıladığımız ayette vurgulanan mesajın insanlar tarafından hakıyla algılanıp içselleştirilmesi, insanlığın önünde ufuklar açacaktır. Ayetin vurguladığı mesajların teolojik, psikolojik, sosyolojik, etik ve politik açılardan insanlığın muhtaç olduğu yönlendirmeleri içerdiği ortadadır. Dünyamızdaki en temel problemlerin başında haklı ve haksız gözetmeden kişisel çıkarlarla adâleti göz ardı etmemizdir. Bu ayet, bizi en yüksek görev ahlâkına ve bilincine taşımaktadır. İslam’ı en güzel anlatan ifadelendiren ayetlerden biri olarak birey ve toplum için gerçek bir boyut ve farkındalık düzeyini göstermektedir. Bu ayetin bilinciyle bilinçlenen bir insan bütün yapıp etmelerinde yeryüzünde hakkın tesisine ve ikamesine çalışır. Soy sop, zenginlik fakirlik değerlerimizi ve yargılarımızı olumlu ya da olumsuz belirleyen unsurlar olmaktan çıkarlar. Adâletin sağlanması herkesin öncelediği ve hedeflediği bir ulvi gaye olur.

MÜSLÜMANLARIN VASAT/ADÂLET TOPLUMU OLUŞTURMA SORUMLULUĞU

Kur’an da geçen vasat kelimesi, Türkçemizde kullanıla gelen anlamından çok farklıdır. Bu kelime, Arapça da bir şeyin ortası, şerefli, hayırlısı, seçkini, dengelisi, ölçülüsü anlamlarını içerir. “Ve böylece sizin dengeli ve ölçülü bir toplum olmanızı istedik ki (hayatınızla) tüm insanlığın huzurunda hakikatin şahitleri olasınız ve Elçi de sizin huzurunuzda ona şahitlik yapsın” (Bakara, 143).

Bu ayette ortaya çıkmaktadır ki, Allah, Müslümanları vasat/adilbir ümmet olarak yaratmıştır. Müslümanın, hayırlı, ölçülü, şerefli, dengeli, ifrat ve tefrid

ten uzak orta yol çizgisinde ontolojik bir yapıda olduğunu nitelemektedir. Peygamberimizin “İşlerin hayırlısı orta olanıdır” hadisi bu ayetin tefsiri gibidir.

Müslüman ümmetine Kur’an tarafından yeryüzünde adâlet sağlama ve insan haklarını koruma sorumluluğu verilmiştir. Müslümanlara yüklenen insanlara tanıklık etme görevi çok derin anlamlar taşımaktadır. *Şehadet* bir şeye tanıklık etmektir. Bir olaya şahit olan kişi, bu şahitliğin sorumluluğunu yerine getirerek bilgisini dışa vurur çevresiyle paylaşır. Duyduğu gözlemlediği hususları ve kendisine oluşan bilgiyi paylaşmamak insana huzursuzluk verdiği gibi insanın doğasına ve özüne yabancılaşması anlamına gelir. Güzel bir sanat eserini beğenen kişi ressamın veya mimarın meydana getirdiği bu eser karşısında beğenisini itiraf etme zorunluluğunu hisseder. Şahitlik bir bilgi düzeyini, birikimini, anlamayı kavramayı ve bunu dışa vurmayı nitelemektedir. Güzel olana, akli olana, iyi olana hakkını vermek olduğu gibi yanlış ve kötü olanı tanımak ve ondan uzaklaşmayı ifade etmektedir.

AHLÂKİ BİR ERDEM OLARAK ADÂLET

“Siz ey imana ermiş olanlar! İnsaf ile hakikate şahitlik yaparak Allaha bağlılığınızda sıkı duru ve herhangi bir kimseye karşı nefretiniz, sizi adâletten sapma günahına itmesin. Adil olun: bu, Allaha karşı sorumluluk bilinci duymaya en yakın olan (davranış)tır. Ve Allaha karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun: şüphe yok ki Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır” (Maide, 8).

Kişinin ahlâklı ve erdemli bir hayat düzeyine ulaşabilmesi için zihinsel ve eylemsel olarak bir arınma çabası içinde olması gerekir. Yukardaki ayetteki temel vurgu kişinin adâlete tutunduğu sürece en yüksek kulluk bilinci olan takvaya yaklaşmış olacaktır. Bu açıdan kişi bireysel ve toplumsal hayatında adâleti gözettiği ölçüde insanlık düzeyi açısından yükselecektir. Ayette geçen “kimseye karşı nefretiniz, sizi adâletten sapma günahına itmesin. Adil olun: Allaha karşı sorumluluk bilinci duymaya en yakın olan (davranış)tır.” vurgusu bugün insanlığın ihtiyaç duyduğu sağduyuya ve objektifliğe en güzel vurguyu yapmaktadır. Kur’an’ın mucizeliğide bu ifadelerdeki kuşatıcılıktadır. Beşeri çıkar ve tartışmaların içinde adâleti yok sayan inasanlığa en yüce ihtar. Adâlet olmadan ahlâki bir hayat düşünülemez.

ADÂLETİN EPİSTEMİK KAYNAĞI

Bilgi, öfke ve şehvet kuvvetleri erdemlerin epistemik kaynaklarıdır. Bilgi, öfke ve şehvet; hikmet, cesaret ve iffet erdemlerine kaynaklık oluşturmaktadır. Adâlet erdemi ise, akıl kuvveti ile şehvet ve gazabın kontrol altına alınması, disipline edilmesidir. Adâlet, tek başına geçerliliği olan bir erdem olmayıp, hikmet, iffet ve cesaretin bir arada bulunmasından kaynaklanan bir erdemdir. Hikmetin şecaatin ve iiffetin ortaya çıkması birer adâlet tezahürüdür. Bu yönüyle adâlet erdemlerin erdemidir. İnsanları doğru olanı yapmaya sevkeden, sözde, fiilde, adil kılan ahlâkî bir haldir. Amelî akıldan doğan bir erdemdir. Kindî, adâleti, herşeyde varlığı sezilen tabii içgüdünün bir fonksiyonu olarak görür (Gazzâlî, *İhya*, III, 10; Kınalızade, 85; *Nasirean Ethics*, 80; İbn Miskeveyh, 128, 137, 141; Ebû Rîde, *Resaili'l Kindî el Felsefiyye*, 27-31.)

Tefrit	İtidal	İfrat
Büleh	Hikmet	Cerbeze
Humûd	İffet	Fücur/şereh
Korkalık/cübn	Cesaret	Tehevür

AHLÂKÇILARIN ADÂLETİ ELE ALIŞLARI

Adâleti, erdemlerin en yücesi gören, Fârâbî, *el Medinetü'l-Fadıla*, ve *es Siyasetü'l Medeniyye* eserlerinde değişik bir bakış açısı ortaya koyar. İnsan bedeninin organlarını ve işleyişini, toplum düzeninin işleyişine benzeterek değerlendirmelerde bulunan Fârâbî, beden organlarının her birini, toplumu yöneten ve yönetiminde yer alan idarecilere karşılık olarak gösterir. Buna göre beyin, kalbin emrindedir ve onun ısısının “itidalini” ölçü ve dengesini sağlar ve bu görev veya fonksiyonu sayesinde ki, teâllüm, hıfz ve zıkr (hatırlama) hayal etme, fikretme gibi ruhî durumların sağlıklı bir şekilde işlemesi birinci aşamada adâleti gerçekleştirir, ikinci aşamada da, insanın tabiatına muvafık fiil ve “adâletli”, “dengeli, ölçülü” davranışlar tahakkuk eder (Fârâbî, *el Medinetü'l Fadıla*, 54).

İbn Sinâ, başta olmak üzere İbn Miskeveyh, Tusî ve onu takip eden Kınalızade Ali Çelebi gibi ahlâk üzerine fikir yürütmüş düşünürler, her erdem, iki reziletin ortası olduğu görüşünden hareketle, adâletin de zulüm ve inzilam (zülme boyun eğiş) gibi, ifrat ve tefrit halinin ortası olduğunu

belirtirler. Tusî ve Gazzâlî'de adâlet sıfatının yok olması durumunda orta bir ifrat veya tefrit durumunun bulunamayacağını belirterek, karşıt bir durumun “cevrin” olacağını savunur.

Felsefi, kelâmî ve ahlâkî, İslâm edebiyatını meczederek ele alan ve ahlâkî meseleleri çok yönlü olarak alfabetik sırayla, bir ahlâk sözlüğü ve ansiklopedisi tarzıyla inceleyen, Ahmet Rifat, *Tasvir-i Ahlâk*, adlı eserinde, adâleti genel ve özel anlamlarıyla bir tasnife tutar. Kötülüklerden arınmış vicdanın, ifrat ve tefritten uzak bir şekilde bir denge ve ölçü çizgisinde gördüğü her çeşit meşru hareket onun genel anlamıdır.

Bu tanım itibari ile de ahlâkî açıdan adâlet, bir bilgilenme düzeyini ve ölçüsünü ifade eder. Eksikliklerden ve aşırılıklardan sakınıp, vicdanın sesine uygun hareket edebilmek, bir bilgi, dolgunluk ve doyumunu ve buna bağlı olarak da adâleti gösterir (Fârâbî, *el Medinetü'l Fadıla*, 54; Ahmet Rifat, *Tasvir-i Ahlâk* 3; Gazzâlî, *Mizanü'l Amel*, 91; *Nasirean Ethics*, 70).

Ahmet Rifat, adâleti özel bir açıdan da tanımlar. Buna göre, insan fertleri arasındaki haksızlıkları, zulmü engellemek için hükümdar ve memurların siyasi kuvvetleri de adâlet olarak, değerlendirilir. Adâlet ayrıca, ilâhî ve insanî adâlet olarak iki grupta mülâhaza edilmiş, toplumsal ve siyasî adâlet de, yine insanî adâletin sınırları olarak tespit edilmiştir (Ahmet Rifat, 4).

Allah'ın adâletinden söz edileceği gibi, onun kulu olan insanın adâletinden de sözedilebilir. Genel düzeyde, adâlet fikrini, bilgisini, insana veren Allah, insandan teorik adâlet bilgisini ve sorumluluğunu pratik, amelî boyuta indirmesini beklemektedir (Nisa, 135).

İslâm ahlâk felsefesinde, adâletin bir temel kaynağı ve birde temel vasıtaları görülmüştür. İbn Miskeveyh, toplumsal itidalin, adâletin bir başka deyişle dengenin temel kaynağı olarak, dini, vasıtası olarakta, Aristo'dan mülhem olarak “konuşan kanun” ve “sessiz kanun”u örnek göstermektedir. Hâkim, konuşan kanun olarak, adâleti tesis ederken, medeni adâlet ise, hâkimin yanısıra para ile gerçekleşir. Tusî ve Kınalızade ise “*namusu rabbanî, hâkimi insanî ve dinarı mizanî sınıflamasını yaparlar*” (İbn Miskeveyh, 126-127; Tusî, 166; Kınalızade, 176).

İslâm ahlâk edebiyatı incelendiği zaman görülecek hususlardan biri de, adâlet erdeminin bilgisinin ve varlığının hem Allah'ın emrinde, bilgisinde tezkiye edilmiş bir vicdanî bilgi olduğu ve hem de toplum arasındaki sorumlulukta yer aldığıdır. Ahmet Rifat da, bu iki özelliği zulmü önleyici iki unsur olarak ele alır (Saruhan, 2005;118).

Adâletin ahlâkî sahada en çarpıcı yorumlarından birine rastladığımız İbn Miskeveyh, adâletle, tevhid arasında bir yakınlık görür. Tevhid nasıl ki varlıkta, birlik, yetkinliği ve tamlığı gösterirse ve öte tarafta çoklukta başkalık, kargaşa ve istikrarsızlığı, eksikliği gösterirse, tıpkı bunun gibi, adâlet de, erdeminkâmil oluşunu, istikrarını gösterir (İbn Miskeveyh, 118; Kınalızade, 64-65; Tusi, 141; Devvani, 58-59).

İbn Miskeveyh, erdem sınıflaması konusunda Eflatuncu ve geç dönem Meşşai anlayışını devam ettirir. Nefsin Eflatuncu üçlü bölümlenmesinden başlayarak, akli olana hikmet, gazaba şecaat ve şehvete iffet karşılık gelmek üzere bir sınıflama yapar. Bu parçalar birbirlerine uyumlu şekilde hareket ettiklerinde dördüncü erdem olan adâlet ortaya çıkar. Bütün bu erdemlerin ortak özelliği itidaldir. Buradan hareketle İbn Miskeveyh, Aristo'yu takip ederek erdemi iki zıt nokta arasında bulunan orta yer olarak tanımlar. Çemberin merkezinde yer alan noktanın kenarlara eşit mesafede olması gibidir erdem. Adâlet nefsin üç yetisi olan Hikmet, Şecaat ve İffetin ölçülü olması sonucunda ortaya çıkmaktadır. İbn Miskeveyh daha sonra bu ölçüyü Yeni-Eflatuncu ve Pisagorcuya bağlamda birliğin bir vekili ya da gölgesi olarak değerlendirmiştir. Çünkü bir varlık birlikten pay aldığı ölçüde ve çoklukta uzaklaştığı sürece adâlet ten pay alabilir. Birlik mükemmel iyilikle eş anlamlıdır. Mükemmel iyilik de varlığın kemaliyle aynı anlamdadır. Bu üç terim arasındaki fark yalnızca semantiktir. İbn Miskeveyh'in birlik ile kemal arasında ilişki kurmasında temele aldığı düşünce Pisagorcuya nazariyedir (Fahri, a.g.e. s. 155–156; Saruhan, 2005, 13-87; Saruhan, 2012, 78). İbn Miskeveyh adâlet erdeminin farklı boyutlarını açıklar.

Doğal Adâlet, evrendeki denge, uyum ve birliği ifade eder.

Hukuksal Adâlet, evrensel ve yerel hukukun ilkesidir.

İlâhî Adâlet ise metafizik sisteme hükmeden denge ve düzeni nitelendirir.

İnsani Adâlet, insan haklarını ilgilendiren ve özellikle de alış-veriş ortamlarında geçerliliğini koruyan ölçü ve tartıda hile yapmamak şeklinde gerçekleşen adâlet çeşididir. Bireylerin kendi aralarındaki ilişkilerini düzenler; özellikle eşya ve hizmetlerin alım ve satımında uygulanır. Buna denkleştirici adâlet de denir. İbn Miskeveyh insani adâleti, genel ve özel olarak iki şekilde değerlendirir.

Genel Adâlet, bütün insanların üzerinde anlaştıkları ve de kullandıkları, satıcı ve alıcının hepsinin haklarını koruyan ölçü ve tartı biriminde gerçekleşen ağırlıklardaki ölçülülükte kendisini gösterir. Piyasalarda altın ile alış-veriş yapılması buna örnektir. Ekonomik hayatta altın madeninin en âdil bir ölçü ve

denge birimi olduğunu söyleyerek, altının her türlü mesleğin ve işin kendisiyle değerlendirildiği mücevherlerin değerlisi olarak kabul edildiğini belirtir. İnsanlık uzun bir tefekkür ve araştırma sonucu böyle bir kabule varmıştır. Filozofumuza göre, mali piyasalarda tedavülde para birimi olarak 'altın' kullanılırsa, müşteri ve satıcı arasında gerçek Adâlet gerçekleşmiş olur. Bu ise, toplumsal barış yararına güzel sonuçlar doğurmaya hizmet etmiş olur.

Özel Adâlet, bir bölgede yaşayan insanların veya bir şehir halkının kabul edip kullandığı bir ölçü ve tartı birimidir. Bu tartı biriminin çeşitliliği, en küçük sayıya, tek bir eve veya iki kişi arasında geçerliliğini koruyan bir şeye kadar inebilir. Bu durum dünyada bölgeler arasında bile bir farklılık gösterir. Örfelere göre değişen ölçü ve tartı birimlerinin farklılığı ve isimlerinin çeşitliliği buna örnektir.

Filozofumuza göre, İlahi Adâletin görünümleri varlık sahnesinde yer alan her varlığın bütün gelişim safhalarında ve özlerinde kendisini gösterir. İbn Miskeveyh'in Adâlet anlayışının temelinde Pisagor'un (M.Ö. 580/497) sayılarla dile getirdiği örnekler bulunmaktadır. Çünkü sayılar, sayılanlardan soyutlandığı zaman, onun zatında gerekli özellikler ve bir düzen gerçekleşir. Artık onun değişmesi mümkün değildir. Sayıların bu özelliğinde, zamanla birtakım değişikliklerin olacağından hiç kimse şüphe etmez. "Bu durum aritmetikte ortaya çıkıyor" diyen İbn Miskeveyh, aynı şekilde cisimlerden soyutlanmış olan miktarların özelliklerinde de aynı durum görülmektedir görüşünü, mühendislikle de örnekendirir. Aritmetik ve geometriden memnun olan bir kimsenin, maddesi olmayan ve maddeden türetilmemiş olan, maddeden soyutlanmış olan ilahi hususları değerlendirmesi mümkündür (İbn Miskeveyh, *Mahiyetu'l-âdl* 12-33).

ADÂLETİN ALT TÜRLERİ

İslam Düşüncesinde ahlâk kitaplarında adâlet, on iki türe ayrılmıştır: *sadakat, ülfet, vefa, şefkat, sıla-i rahm mükâfat, hüsn-i şerike, (ortak işlerde dürüst hareket etme) hüsn-i kaza (hakları güzellikle ödeme) teveddüd (yakınlar ve erdemli kişilerle dostluk) teslim ve tevekkül*. Burada dikkat edilmesi gereken husus adâletin hayatımızın her safhasında alt erdemleri kapsadığıdır. Sevgi, dostluk vefa gibi erdemlerde adâletin kapsamındadır.

a) Sadâkat: *Bilgiyi Koruma ve Uygulama Azmi*. Dostluk ve doğruluğun en samimi düzeyini belirtir. Kesin bir bilgi düzeyini ifade eder. İtikad açısından

şüpheden uzak bulunma durumudur. Hakikate uygun, amelde bulunmaktır. Sözde, niyette, iradede, azimde, vefada, din ve amelde doğru olmaktır. Zıddı yalan ve hıyanettir. Bu aşamada şunu sormak gerekir, İslâm ahlâk felsefesinde sadâkatı tesis eden nedir? (Saruhan, 2005:119).

Kur'an da sadâkat, doğru söz konuşmak emanete sadâkat, sözünde durmak, ahdevefayı vurgulayan birçok ayet yer almıştır. Bu ayetler, vahiy bilgisi olarak insanı sürekli faal bir tarzda, bilgilendirmektedir. Nazarî bir tarzda, insanlığı, bilgisizliğin karanlığından ahlâkın aydınlığına çıkarmayı hedefleyen ilkeler ihtiva etmektedir (Bakara, 177; Maide, 1; Enfal, 56; Tevbe, 4-7; Nahl, 91-95; Ra'd, 21-25; İsrâ, 34; Ahzab, 15; Fetih, 10).

Sadâkat, Kur'an açısından herşeyden önce bir bilgi meselesidir. Kur'an, öncelikle bir vahiy bilgisi olarak sayısız yerde insanı sadâkata çağırır. Öte yandan insanı sadâkata çağırın bu bilgilerin içindeki bilgilerde bizatihî bilginin en ayırıcı ve en yükseltici yönünü vurgularlar. Kur'an, zannın, önyargının gerçeklik konusunda birşey ifade edemeyeceğini belirterek (Yunus, 36; Hucurat, 12; Necm, 28) insanın öncelikle bilgiyi ayırıcı bir kıstas ve yol gösterici olarak istemesi gerektiğini (Taha, 114) bilmeden bir hükümde bulunmamasını, (En'am, 119-144; Hac, 8; Lokman, 20; Mümin, 83) sorup öğrenmesini (Enbiya, 7) bilgisizlerden uzak durarak (Bakara, 67; Maide, 50; En'am, 35) gezip görerek, (Al-i İmran, 137; En'am, 6-11; Yusuf, 109) ahlâkî erdemleri ve mutluluğu kazanmış olacağını belirtir (Saruhan, 2005:120).

Kur'an, insanın yaratılış özelliği ile uygun bir hayat sürmesi ve ahlâkî (yaratılış özelliğine uygun) bir çizgide olması için aklî, tecrübî, sezgisel bilgi türlerinden hepsine ayrı ayrı yer vermektedir. Kur'an, sadâkat erdemine insanları davet ederken, öncelikle gerçekliği ve tutarlılığı olmayan bilgidен “zan”dan insanları sakındırmakta, “biriniz diğerinizi arkasından çekiştirmesin. Biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz” (Hucurat, 12) ifadesiyle sadâkatsizliğin, hissî bilgisini gözler önüne sererek, sadâkat bilgisini yerleştirmeyi hedeflemektedir.

b) Ülfet: Bilineni sevme ise sevişme ve anlaşma, ısınma halini ifade eder. Ülfet, karşılıklı bir duygu yakınlığı ve sevgi yoğunluğu olunca, yine devreye bir bilgi derecesi girer. Kişi için, anlaşılmaz, bilinmez, çözümlenemez gibi görülen şeyler, ülfet kurmak için yetersiz görülür (The Nasirean Ethics, 62-70). Anlaşmadan geçen yol, bilişmeden, aşınalıktan geçer. Bilgisini itidalde tutan kimse, adâletli bir şekilde, denge ve ölçü içinde alâkaya girdiği her kimseyi ve nesneyi benimser ve tanır.

c) Vefa: *Bilginin hakkını verme*; adâletin türlerinden biri olarak, bilinen, tanınan, bilginin sınırları içine girmiş olan herşeye hakkını vermek, bileni, bilmeyi bilinmeyi (insan ve nesne açısından) inkâr etmeme halidir. Kur'an'da vefa ile ilgili doğrudan 10 ayet vardır. Kişi, bildiklerini tanıdıklarını ve onlarla olan bağ ve sorumluluklarının ölçüsünü kurmaz ve onları gözetmezse, “adâletten sapmış olur” (İbn Miskeveyh, 32).

SONUÇ

Bu makalede, İslam Ahlâk felsefesinde epistemolojik olarak erdemlerin ortaya çıkışını belirleyen ölçü, denge, uyum, hak ve doğal olanı niteleyen adâlet erdemi üzerinde yoğunlaşmaya çalıştık. İslam düşüncesinin en merkezi kavramlarından biri olan adâlet, İslam düşüncesinde itikad, ahlâk ve siyasetin yanısıra İslami ilimlerin kendi sistematiikleri içinde kurucu ilke olma özelliği de göstermiştir.

Bu hayati ilke olmanın en temel sebeplerinden biri Kur'an'ın müminlere adâleti ontolojik bir sorumluluk olarak yüklemesidir. İslam düşüncesinde Tevhid inancın, mantık düşüncesinin, sağlık bedeninin ahlâk ise davranışlarımızın adâletidir. Adâlet, her şeye hakkını vermektir. Kur'an da ilahi, hukuki, siyasi kozmoljik, etik olmak üzere adâletin çeşitli perspektiflerinde dikkat çekilir.

Kur'an 'a göre adâlet; ırk, din akrabalık ve ekonomik çıkar ve düşmanlık gerekçeleriyle asla ötelenemez. Adâlet, insanı insan yapan erdemli bir hayata yaklaştırır. İslam, iman ve amel bütünlüğünde bir din olunca adâletten her sapma inançtan sapmadır.

KAYNAKLAR

- Alper, Ömer Mahir (2008), *İbn Sina*, İstanbul.
- Aristoteles, *The Nichomachean Ethics*, (A Commentary by the Late) H.H. Joachim, Oxford, The Clarendon Press, 1951.
- (1924), *İlmü'l Ahlâk ila Nikomahos*. Çev. Lütfi es-Seyid, Kahire.
- (1988), *Nikomakhos'a Etik*. Çev: Saffet Babür, H.Ü.Y., Ankara.
- Anay, H. (1994), *Celaledin Devvani, Hayati, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Aydın, İ. H. (2003), *Farabi'de Bilgi Teorisi*, İstanbul
- Aydın, M. (1989), “Ahlâk-İslam Felsefesi”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi 2/(10-14), İstanbul.
- (1984), “İbn Sina'da Ahlâk”, Uluslar Arası İbn Sina Sempozyumu, Milli Kütüphane Yayınları, Ankara.

- (1984), “İbn Sina’da Ahlâk ve İnsanın Mutluluğu”, İbn Sina Kongresi Tebliğleri, Kayseri.
- Aydınlı, Y. (2008), *Fârâbî*, İstanbul.
- (2000), *Fârâbî’de Tanrı İnsan İlişkisi*, İstanbul.
- Bayrakdar, M. (1988), *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara.
- Bircan, H. H. (2001), *İslam Felsefesinde Mutluluk*, İstanbul.
- Burhan, D. (1994), *Kur’an da Adâlet*, A.Ü.İ.F Yayınlanmamış Y.Lisans Tezi, Ankara.
- Çağrı, M. (2006), *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul.
- Deniz, G. (2013), “İlahi Mana ve İsimlerin Müslüman Ahlâkına Etkisi”, *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Donaldson, M. (1993), *Studies in Muslim Ethics*, London.
- Erdem, H. (2002), *Ahlâk Felsefesi*, Konya
- El Hayyat, (1957), *el-İntisar*, Neşr: Albert N.Hader, Beyrut
- Fârâbî, (2005), *Fusûl’l-Medenî*, İstanbul.
- (1993), *Tenbih ala Sebîl’s-Saade*, Çev. Hanefi Özcan, İzmir.
- (1990), *el-Medinetü’l-Fazıla*, çev. Ahmet Arslan, Ankara.
- Hourani, G. (1985), *Reason and Tradition in Islamic Ethics*, Cambridge.
- İbn Miskeveyh (1928), *Tehzib ül-Ahlâk ve Tathir ül-A’rak*, Kahire 1374/1928.
- İbn Miskeveyh (1983), *Ahlâkı Olgunlaştırma*, Çev. A. Şener, İ. Kayaoğlu ve C. Tunç, Ankara.
- İbn Sina (1353), *Risâle fi’s Saade*; Mecmuatı Resaili’s-Şeyh er Reis içinde, Haydarabat.
- İbn Sinâ, *el-İşarât ve t-Tenbihât*, nşr. Süleyman Dünya, Dârul-Maârif, Kahire.
- (1354 h.), *er-Risâle fi’s-Saade* (Mecmu Resâil eş-Şeyh er-Reis içinde), Haydarabad, Dakkan.
- *Risâle fi’l-Ahlâk*, (Mecmuatı’r-Resâil fi’l-Mantık ve Gayrihi li İbn Sinâ içinde), Ayasofya No: 4829
- (1986), *Risâle fi’l-Aşk (et-Tefsîru’l-Kur’anî ve’l-Lûgatu’s-Sufiyye fi Felsefeti İbn Sinâ içinde*, Dr. Hasan Asi).
- *Risâle fi’l-Kuwa’l-İnsaniyye ve İdrakatuha* (Ti’sâ Resâil içinde)
- Kadı Abdülcebbar (1965), *Şerhu’l Usuli’l Hamse*, Neşr: Ebû Haşim ve A.Osman, Kahire.
- Kaya, M. (2002), “Kindî” T.D.V. İslam Ansiklopedisi. 26/41-54, İstanbul.
- Kindî, (1950), *Resâilü’l-Kindî el Felsefiyye*, (Ebu Rîde Neşri), Kahire.
- Kutluer, İ. (2001), *İslam’ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İstanbul.
- (1994), *İslâm Felsefesinde Ahlâk İlminin Teşekkülü*, İstanbul.
- Kutub, Seyyid (2007), *İslamda Sosyal Adâlet*, Hikmet Yayınları İstanbul.
- Maraş, İ. (2012), “İslam Ahlâk Felsefesinde Mutluluk”, *İslam Ahlâk Felsefesi* içinde Anküzem, Ankara
- Pazarlı, O. (1980), *İslam’da Ahlâk*, İstanbul.
- Mutahharî, Murtaza, (2005), *Felsefe Dersleri II*, İstanbul.

Saruhan, M. S. (2005), *İslam Ahlâk Felsefesinde Bilgi ve Hürriyet*, Ankara.

----- (2010), *İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Alem ve İnsan*, İlahiyat Yay. Ankara.

Şehristanî, Ebû'l Feth M.b. Abdülkerim, *el Mîlel ve'n Nihal*, I, 43-46.

Topaloğlu, B. (1988), "Adl Maddesi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.1, İstanbul, s. 387.

Yaran, C. S. (2011), *İslam Ahlâk Felsefesine Giriş*, İstanbul.

Zakheri, A. (1997), *İbn Miskeveyh'in Ahlâk Felsefesi*, İstanbul.